

צדק לא נגיש

גל הרמט

קלרה סבג וליאת ביברמן-שלו, חינוך, חברה וצדק. חיפה: פרדס, 2014

אמרו לי מנין אתם ואומר לכם (ברוב רובם של המקרים) מהי רמת ההשכלה שלכם, אני אומרת-שואלת את הקהל בהרצאות על הסללה במערכת החינוך. בדרך כלל, גם אם בקהל יושבות מורות ותיקות ונשים שעובדות שנים ארוכות במערכת החינוך, הן מופתעות לגלות שהמיקום הגאוגרפי, המעמד הכלכלי, המגדר, המוצא האתני והלאומי (עדה) ובעיקר המעמד החברתי קובעים ומקבעים את הישגי הלומדים במערכת החינוך הממלכתית בישראל. התמיהה נמשכת כשאנחנו ממפות ביחד את האידיאולוגיות הגלויות והסמויות בתוכני הלימוד, את דרכי ההוראה, את יחסי הכוח בין המורות והתלמידים ואת אופן מתן הציונים. המסקנה היא שחינוך הוא כלי סוציאליזציה אידאולוגי-פוליטי שמטרתו (המוצהרת והבלתי מוצהרת) היא לשנות או לשמר את החברה כפי שהיא, ושמשום כך הוא לעתים תכופות כלי פוליטי קשה לעיכול. האמירה שכל חינוך הוא פוליטי, גם מה שלא נכלל בחומר הלימוד שהוא מציע, נתפסת לעתים כקריאת תיגר על הסטטוס קוו החינוכי (והפוליטי). הספר **חינוך, חברה וצדק** מעמיד את תהליכי השינוי והשימור במערכת החינוך בקדמת הבמה, תוך כדי תיאור ומיפוי של ההסללה במערכת החינוך בישראל באופן שמסייע להמשגה של התחושות והמחשבות שמתארות המורות והאמהות בהרצאות.

אם נעקוב אחר שתי ילדות המתחילות את מערכת החינוך בגן טרום-חובה ביישובים בעלי פרופיל סוציו-אקונומי שונה, נגלה פערים עצומים ביניהן בסיום התהליך. ילדה אחת תתחיל ללמוד ביישוב מבוסס ובו מערכת חינוך ורווחה תומכת ומעשירה, בעוד האחרת תמצא את עצמה ביישוב עני שמערכת הרווחה בו קורסת ומערכת החינוך מתקצבת אך ורק את המינימום שנותן משרד החינוך. על פי המחקר הסוציולוגי המקיף על חינוך בששת העשורים האחרונים בישראל, שתיהן

יסיימו את מסלול החינוך בדיוק במקום שהתחילו, במקום שבו הוריהן נמצאים, כלכלית וחברתית. ליכולות האינטלקטואליות והרגשיות של הילדות כמעט לא תהיה השפעה. האחת תסיים עם כרטיס כניסה למערכת ההשכלה גבוהה בדמות תעודת בגרות מלאה, ציון סביר במבחן הפסיכומטרי ותמיכה ממלכתית, עירונית ומשפחתית. השנייה תסיים ללא תעודת בגרות, לא תיבחן במבחן פסיכומטרי והתמיכה העירונית או יישובית שהיא תקבל תשאף לאפס. כל אלה יעניקו לה כרטיס כניסה לעבודה או מקצוע שהתמורה הכלכלית וההון התרבותי שהם מקנים הם מינימליים.

זהו ניתוח על פי מודל שרואה בחינוך מנגנון משעתק שמשמר את המצב הקיים: מקום המגורים קובע את אזור הרישום לגן חובה ולבית הספר היסודי, ואלו יקבעו בתורם, ברוב המקרים, למי מהילדות יינתן כרטיס כניסה למוסד להשכלה גבוהה. שתי הילדות יתבגרו, ימשיכו בחייהן, ורבים סיכוייהן ללדת ילדות וילדים. אלה ימשיכו את המעגל של כניסה למערכת החינוך מנקודות מוצא שונות. הפער והאי־שוויון ילכו ויגדלו או לכל הפחות יישמרו, ושתי הנשים יהיו צפויות לאפליה. עם זאת, מעגלי הדיכוי המצטלבים (intersectionality) שיקיפו אותן שונים בתכלית. האחת תחיה בעושר יחסי וברוחה כלכלית אישית, בריאותית וקהילתית, בעוד האחרת תסבול מאפליה אתנית (עדתית) ולאומית, מהכרח להיאבק באופן מתמיד כדי להצליח להתפרנס ומחסך בשירותים חברתיים בסיסיים. אלה יפגעו בבריאותה, באיכות החיים שלה ובתוחלת החיים שלה.

בספרן מאיר העיניים מציגות סבג וביברמן־שלו שלוש גישות תאורטיות, ממצאים סוציולוגיים ופרדיגמות ומודלים לניתוח סוציולוגי של האי־שוויון במערכת החינוך בישראל. הן סוקרות את התופעה באופן שיטתי, ממפות אותה ומנתחות אותה מנקודות מבט מגוונות: מגדרית, משפחתית, אתנית, מעמדית ולאומית. את המודלים השונים להסבר של האי־שוויון ולהתמודדות עמו הן מציגות על פי שלוש פרדיגמות סוציולוגיות רווחות: שיטת המחקר הפונקציונלית, שיטת המחקר הקונפליקטואלית־מעמדית ופרדיגמת הפעולה החברתית־המעמדית. לאורך הספר מציגות הכותבות את הקשר בין חינוך לרבדים שונים של תפקוד בחברה, שקשורים סוציולוגית לאי־שוויון כלכלי ולהבדלים ביכולת הגישה (access) לתרבות הגמונית ושגזורים אפשרויות תעסוקה, מידת השתתפות במנגנוני קבלת החלטות ויכולת לקחת חלק פעיל בכניית החברה. סבג וביברמן־שלו מעלות לסדר היום את האפליה של אנשים מקבוצות מיעוט (אתניות, לאומיות ופריפריאליות) ומקבוצות בשולי

החברה על ידי הצגת דוגמאות לירידת הערך העצמי והערך הכלכלי בהקשר של חוסר משאבים תרבותיים-חברתיים-פוליטיים-כלכליים. המודלים השונים מציגים את הרכיבים העיקריים לבחינת האי-שוויון בחינוך כפי שהוא משתקף בקרב משפחות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך. אחד החשובים שבהם הוא הפנמת התפיסות הסטראוטיפיות החברתיות על עניים בידי ילדים (ומבוגרים) ממעמד סוציו-אקונומי נמוך. על פי סבג וביברמן, הם נוטים לתפוס את עצמם כ"אחרים", כפחותי כבוד וערך, ואת התרבות ההגמונית כנכונה וכטובה – אף על פי שהם מבינים שאינם שייכים לתרבות זו. כך נוצרת הזדהות מוחלטת עם המערכת על פי מודל אחד הגמוני, המשמר את האי-שוויון ואף מקדם אותו, ונדרחות הצעות של כל מודל אחר. אצל משפחות ממעמד כלכלי-חברתי בינוני וגבוה ניכרת הזדהות עם תוכני הלימוד ואף עם התהליך החינוכי והמבני של המערכת. משפחות ממעמד בינוני וגבוה, כך עולה מהספר, יודעות כיצד לשתף פעולה עם מערכת החינוך, לדרוש זכויות ולשנות את המערכת על ידי הפרטת שירותים שמשרתת רק את ילדיהן. במקביל לניתוח מעמיק של המשמעות החברתית של קטגוריית המעמד מציעות החוקרות ניתוח של האי-שוויון המגדרי בין נשים לגברים (הן מסתפקות בהבחנה זו ואינן עוסקות כלל בהעדפה מינית ובהבדלים בין מין ומגדר) במוסדות שונים: מבתי הספר דרך מוסדות להשכלה והכשרה מקצועית ועד למקומות תעסוקה. הספר ממפה ומנתח את הבדלים בין המגדרים ואת ההצטלבויות של מגדר עם מעמד, רקע כלכלי-סביבתי ומוצא אתני.

בספר שני שערים, ובכל שער פרקים אחדים. בשער הראשון, העוסק בתיאורו ובמיפוי של האי-שוויון בישראל על פי הפרספקטיבה הסוציולוגית של החינוך בישראל, מנותח האי-שוויון על פי מודלים ופרדיגמות מן הסוציולוגיה של החינוך. בשער זה נשאלות שאלות על המערכת החברתית ותפקידה: האם (וכיצד) היא זו שמעצבת את היחיד, או שמא אלה דווקא היחידים ויחסי הגומלין ביניהם היוצרים אותה באופן הוליסטי, החורג מכל פרספקטיבה פרדיגמטית זו או אחרת? בחלק זה נבחנים גורמים שונים של אפליה ואי-שוויון על פי שלוש שיטות מחקר. מי שאמונים על המודל הפונקציונלי יפרשו אי-שוויון כתוצאה של חסך תרבותי "מהבית". אנשים ממעמד נמוך נוטים להכשיל את עצמם, סבורות החוקרות ונשות החינוך המתבססות על מודל זה. על פי המודל הפונקציונלי לניתוח האי-שוויון בחינוך, מבנים חברתיים-חינוכיים – בתי ספר, גנים ומערכות תמיכה סוציו-חינוכיות – מקדמים את האחידות והיציבות של החברה, גם במחיר של אי-שוויון.

גישה זו מתמקדת בפרט וממעטת להתייחס לחוסר שוויון חברתי. אם נשוב לדוגמה של הילדות שהוצגה לעיל, נגלה שהעיסוק ביכולות מוטוריות, רגשיות ואינטלקטואליות ייבחנו על פי פרדיגמה זו על בסיס אינדיווידואלי. כך נראה פרויקטים חינוכיים שניכרים בהם ניסיונות להעצים ילדים "חזקים" ו"מצטיינים" על ידי הוצאתם מבתי ספר בשכונות מוחלשות לבתי ספר שיספקו להם חינוך הגמוני יותר ויקנו להם יכולת לשנות את חייהם מחוץ להקשר הסביבתי-חברתי שממנו הגיעו. הם ייבחנו כיחידים, וחוסר השוויון ביניהם לבין ילדים מבוססים לא ינותח על ידי בחינת הפער ביכולת הגישה שלהם למנגנונים ולידע הגמוני. כך יקבלו אותם ילדים סיוע חינוכי כיחידים שמופקעים מקהילה "נחשלת".

אחרים ישתמשו במודל המעמדי, שלפיו ההקשר ההשכלתי והתעסוקתי והשליטה באמצעי הייצור הם המעצבים את המיקום החברתי. מודל זה מבוסס על ההשכלה והתעסוקה כאמצעים לשימור ולשעתוק יחסי הכוחות המעמדיים. מי שיאמצו מודל זה ויגזרו ממנו תכניות חינוכיות יאמינו שגישה להשכלה גבוהה מתבססת על הון תרבותי וכלכלי. ילדה ממעמד גבוה תרכוש יכולת גישה לחינוך מצוין ומתוך כך להשכלה גבוהה ולהמשך שליטה על אמצעי הייצור דרך שמירת הון כלכלי ותרבותי לבני קבוצתה בלבד ובאמצעות יצירת מנגנונים המפלים בני מעמדות נמוכים. דגש רב יושם בגישה זו על שפה, על התנהגות ועל התנהלות בתוך המערכת, שנלמדות כולן בהקשרים תרבותיים ומעמדיים בעזרת גישה נוחה לצריכת תרבות ומתוך כוח ועוצמה כלכליים שמאפשרים קניית חינוך איכותי.

הפרדיגמה השלישית המוצגת בספר, זו של הפעולה החברתית, מסבירה באופן דטרמיניסטי את האי-שוויון. המורות יצפו הרבה פחות מתלמידות ומתלמידים שהן אימצו סטראוטיפים שליליים ודעות קדומות ביחס אליהם. ציפיות אלו סופן להתממש בדמות כישלון או הצלחה של הלומדות והלומדים.

השער השני בספר מוקדש לעיון בסוגיית הצדק החלוקתי בישראל. מצד אחד, עולים לדיון הקשרים רחבים של אי-שוויון בחברה, ומנגד מוצגות השתקפויות של (אי-)צדק חלוקתי בזירות ובמרחבים חינוכיים שונים, תוך התייחסות לעקרונות הפרקטיים המבנים אותם: הקצאת מקומות לימוד, שיטות הוראה ולימוד, יחסי מורים-תלמידים, מיזמי חונכות שונים, הערכה ומתן ציונים. סבג וביברמן-שלו עומדות על הסתירות האידאולוגיות הבאות לידי ביטוי במערכת החינוך: מצד אחד, שאיפה ליצירת חברה צודקת ופסוודו-שוויונית; ומצד שני, קידום אידאולוגיות שהדרה הן חלק אינהרנטי מהן. הן עוסקות בתפיסות מריטוקרטיות על בסיס

הוגנות ושופכות אור על תפיסות של מורים ערבים ומורים יהודים בנוגע להקצאת משאבים. מהספר עולה שבעיני מורים יש העדפה ברורה לחלוקה מתקנת על בסיס כללי הוגנות, ודאגה אמיתית לצדק חלוקתי במערכת החינוך.

בפרק האחרון בספר (השני בשער השני), הנקרא "בין חינוך לבין גלגוליהן של אידאולוגיות בחברה הישראלית", עומדות החוקרות על הרצף שבין אתגור המערכת וניסיונות לשנות את החברה לבין מנגנוני שימור של המצב הקיים והעדפת הסטטוס קוו, המשמר את האי־שוויון במערכת החינוך ולפיכך את חוסר השוויון בחברה הישראלית כולה. בפרק נבחנות שתי אידאולוגיות. האחת, אתוס הציונות, הרואה בתכניות לימודים, בשיטות הוראה וביחסי מורים־תלמידים מנגנון סוציאליזציה להטמעת ההגמוניה הציונית דרך שימת דגש על תרומה לחברה; והאחרת, אידאולוגיה של גלובליזציה נאו־ליברלית, המתמקדת בתחרותיות, בהשיגות ובקידוש השוק החופשי והיוצרת מנגנון הממין תלמידים ומחנך אותם להשתלב בשוק העבודה ובחברה הקפיטליסטית המאוחרת. הביטויים של האידאולוגיות במציאות הבית ספרית – בחומרי הלימוד וההוראה, בטקסים ובטוילים, למשל – מוצגים כמנגנון של שימור האידאולוגיות ואף חיזוקן, ומקושרים לחלוקת משאבים על בסיס הזדהות ופעילות אידאולוגית במערכת החינוך. אם נשוב לשתי הילדות שהוצגו בפתיחה, נגלה שילדה ממעמד חברתי נמוך ביישוב מוחלש או ילדה ערבייה תקבל חינוך מיטיב ואף "פיצוי" על האפליה האתנית באופן מוצהר, אך הלכה למעשה היא תמשיך לקבל חינוך מסליל אל תוך מעמד חברתי וכלכלי נמוך. סבג וביברמן־שלו מתארות את המתח בין מנגנוני שינוי למנגנוני שימור, וקוראות להצהרות על רצון בשינוי ובבניית מערך חינוכי שיאפשר נידות חברתית "אתגור מדומה" (עמ' 185). הן מתארות את המנגנונים שעומדים בבסיס הפער בין ההצהרות לבין המעשים וחושפות את הרובד הסמוי בפרויקטים שמטרתם המוצהרת היא לצמצם את האי־שוויון, אך בפועל לעתים משמרים ואף מרחיבים אותו.

אפילו הספר הוא סיכום תיאורי של המחקר. אני מדמיינת את המורות, היושבות בהרצאות על אי־שוויון, מחפשות בסיומן חומרים על מנגנוני האי־שוויון והאפליה במערכת החינוך בישראל, נתקלות באפילוג זה ומשתמשות בו כדי לנסות לדון בנושא בחדר המורות ועם התלמידים. בעיני רוחי כאשת חינוך אקטיביסטית ומכשירת מורות, הייתי רוצה שכל פרחי ההוראה בישראל ייחשפו לספר חינוך, חברה וצדק, שמורות והורים ישבו וישוחחו, יתווכחו ויתדיינו ביניהם על מהות האי־שוויון במערכת החינוך ועל השאלה כיצד ניתן ליצור נידות

חברתית בתוך המערכת ובאמצעותה על בסיס כל אחת מהפרדיגמות המוצגות. הייתי רוצה לראות מנהלות בתי ספר מנסות לתרגם את התאוריות, הפרדיגמות והאידאולוגיות המתוארות בספר לדיונים ומשם לתכניות פעולה, שמיישמות הלכה למעשה תכניות חינוכיות מקצועיות שנוגעות הן לתוכן, הן לדרכי הוראה ולשיטות הוראה, הן ליחסים בין מורות לתלמידות והן לתהליכים פדגוגיים. הבסיס לכל אלה צריך להיות דיון פתוח ורעיוני על אידאולוגיות של שימור ואתגור והתמודדות עם דוגמאות קונקרטיות מבית הספר של האי-שוויון הקיצוני המתואר בספר. אלא שלמרבית הצער, אותם אנשים שהספר מנתח את מהות אפלייתם ואת חוסר יכולת הגישה שלהם להשכלה גבוהה ולידע (ככלים המאפשרים העצמה חברתית ופוליטית), אלה שחוסר ההשכלה שלהם משמר את מקומם החברתי הנמוך, מנועים מלקרוא מחקר זה, מכיוון שהוא כתוב בשפה גבוהה המיועדת לחוקרות ולחוקרי סוציולוגיה, חינוך ומגדר, שאמנם עוסקים באפליה שפתית-תרבותית אך אינם חווים זאת על בשרם. הביקורת המהותית שלי על הספר היא אפוא, שהוא שאינו נגיש למחנכות ולמחנכים, למורות, למנהלות בתי ספר ולעובדות סוציאליות, שמשעתקות באופן יומיומי את האי-שוויון ומשמרות את המצב הקיים מתוך אימוץ של נקודת מבט אובייקטיבית וניטרלית כביכול, ובשל עומס עבודה שוטף שאינו מאפשר לעצור, לחשוב, להרגיש ולחקור את המנגנונים שמכנים את האי-שוויון.